

<https://doi.org/10.31891/2307-5740-2023-320-4-39>

УДК 631.1:332.146

Олена СМІГУНОВА

Інститут тваринництва НААН

<https://orcid.org/0000-0002-9660-3361>

elenasmigunova@gmail.com

Катерина БОГОМОЛОВА

Державний біотехнологічний університет

<https://orcid.org/0000-0002-1042-825X>

katbogomolova80@gmail.com

Наталія МОІСЄЄВА

Державний біотехнологічний університет

<https://orcid.org/0000-0002-3889-8085>

Володимир ОРЕЛ

Національна академія аграрних наук України

<https://orcid.org/0000-0002-1609-1731>

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ РЕГІОНАЛЬНИХ ІНТЕГРОВАНИХ СТРУКТУР В МОЛОЧНОМУ СКОТАРСТВІ

Сучасний стан вітчизняної молочної галузі можна охарактеризувати як кризовий, що пов'язано зі скороченням поголів'я молочного стада ВРХ, зменшенням обсягів виробництва молока, що, в свою чергу спричиняє зниження конкурентоспроможності підприємств-виробників молока та є реальною загрозою для продовольчої безпеки країни. Поряд із насиченням ринків необхідними обсягами молока постає проблема забезпечення належної якості молочної сировини та продуктів її переробки. Вирішення проблеми підвищення якості молочної продукції як для внутрішнього, так і зовнішнього споживання сприятиме підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних виробників молочної продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках. Світовий досвід доводить економічну доцільність висококонцентрованого молочного скотарства. Технологічна оснащеність молочних ферм з високою концентрацією поголів'я дозволяє поряд зі збільшенням продуктивності молочних корів забезпечувати відповідний рівень якості молока, що є наразі стратегічним завданням для агропромислового сектору України. В той же час дрібнотоварні виробники виявились особливо значимими в період повномасштабних воєнних дій. З метою забезпечення їх конкурентоспроможного розвитку вважаємо необхідним сприяти їх об'єднанню за галузевим принципом. Дієвим інструментом, що довів свою ефективність в провідних країнах світу, є кооперація. Завдяки сумісному використанню ресурсної бази учасники кооперативів отримують більш широкі можливості для формування сталих каналів збуту, налагодження жорсткого контролю за якістю молочної сировини і готової продукції, що в підсумку забезпечить їм конкурентні переваги на ринку. Специфікою молочних кооперативів вважаємо можливість забезпечити своїм учасникам економію за рахунок ефекту масштабу, не посягаючи на самостійність реалізації ними управлінських функцій в процесі виробництва. Формування інтересу у дрібних товаровиробників до кооперування, безумовно, потребує суттєвої державної підтримки.

Ключові слова: молочне скотарство, кооперація, ефективність виробництва молока, конкурентоспроможність.

Olena SMIHUNOVA

Institute of Animal Husbandry of the National Academy of Sciences

Kateryna BOGOMOLOVA, Natalia MOISEEVA

State Biotechnological University

Volodymyr OREL

National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

ORGANIZATIONAL PRINCIPLES OF THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF REGIONAL INTEGRATED STRUCTURES IN DAIRY BREEDING

The current state of the domestic dairy industry can be characterized as a crisis, which is associated with a reduction in the number of dairy herds of cattle and a decrease in the volume of milk production, which, in turn, causes a decrease in the competitiveness of milk-producing enterprises and is a real threat to the country's food security. Along with the saturation of the markets with the necessary milk volumes, there is the problem of ensuring the proper quality of raw dairy materials and their processing products. Solving the problem of improving the quality of dairy products for domestic and foreign consumption will increase domestic dairy producers' competitiveness in domestic and foreign markets. World experience proves the economic feasibility of highly concentrated dairy farming. The technological equipment of dairy farms with a high concentration of livestock allows, along with increasing the productivity of dairy cows, to ensure the appropriate level of milk quality, which is currently a strategic task for Ukraine's agro-industrial sector. At the same time, small-scale manufacturers proved to be especially significant during the period of full-scale military operations. In order to ensure their competitive development, we consider it necessary to promote their union according to the industry principle. A practical tool that has proven its effectiveness in the leading countries of the world is cooperation. Thanks to the joint use of the resource base, the members of the cooperatives will have broader opportunities for the formation of stable sales channels and the establishment of strict control over the quality of dairy raw materials and finished products, which will ultimately provide them with advantages over competitors in the market. The specificity of dairy cooperatives is the ability to provide savings to their members due to the effect of scale without encroaching on the independence of their implementation of management functions in the production process. The formation of interest in cooperation among small producers certainly requires substantial state support.

Keywords: dairy farming, cooperation, efficiency of milk production, competitiveness.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями

Кризові тенденції в розвитку аграрних підприємств молочного напрямку, проявами яких стали скорочення поголів'я, зниження продуктивності корів, зростання витрат виробництва, погіршення якості молочної сировини та неспроможність вітчизняного молочного скотарства в повній мірі задовольнити потреби споживачів значно посилились після початку повномасштабних воєнних дій. До причин, що спричинили згортання молочного скотарства в Україні, можна віднести, передусім, скорочення кількості великотоварних спеціалізованих ферм з висококонцентрованим поголів'ям молочного стада, спроможних забезпечити високий технологічний рівень виробництва молока. Дрібні товаровиробники позбавлені можливості впливати на формування закупівельних цін та вимушені погоджуватися на ціни, продиктовані посередниками. Пошук стабільних каналів збуту виробленої молочної сировини за адекватною ціною вимагає вироблення інтеграційних зв'язків між малими товаровиробниками, зокрема, шляхом кооперації.

Аналіз досліджень та публікацій

Дослідженням організаційно-економічного забезпечення розвитку молочного скотарства присвячені праці В. Антощенкової, А. Данкевича, А. Гуторова, О. Кравченко, М. Пархомця, А. Чмута, Д. Шияна та ін. Однак зміна економічної та воєнно-політичної ситуації в країні обумовлює необхідність досліджень у цьому напрямі та визначення напрямів підвищення ефективності підприємств-молоковиробників, зокрема й шляхом встановлення продуктивних зв'язків на основі кооперації.

Формулювання цілей статті

Мета статті полягає в дослідженні тенденцій розвитку молочного скотарства України та визначенні умов та перспектив функціонування підприємств-виробників молока різних розмірів.

Виклад основного матеріалу

Традиційно в Україні розведення ВРХ не розглядалось як основна галузь, з огляду на його невисоку ефективність при невисокій концентрації поголів'я. Його розвиток відбувався переважно за м'ясо-молочним напрямом. З початку 90-х рр. ХХ ст. галузь взагалі почала згортатись, що передусім підтверджується скороченням поголів'я. Починаючи з 2005 р. кількість корів в Україні становила менше 4 млн гол. і демонструвала сталу тенденцію скорочення. Так, за цей період поголів'я корів зменшилось на 65 % і становило на початок 2023 р. 1352,8 тис. гол. Відповідним чином відмічене і зменшення валових надоїв молока – на 43,4 %. На початок 2023 р. обсяг виробленої молочної сировини становив 7767,7 тис.т.

При цьому динаміка поголів'я корів в господарствах різних категорій була неоднаковою. Якщо аналізувати загальну чисельність корів, то за вказаний період вона скоротилась на 41,3 % - з 2631,2 до 1544 тис. гол. Найбільше скорочення поголів'я відбулось в господарствах населення – на 45,2 %, в той час, як у промислових підприємствах поголів'я скоротилось на 27,3 %, а у фермерських – навпаки, зросло на 24,8 %.

За підрахунками фахівців, навіть, якщо б станом на довоєнний період, тенденції щорічного скорочення поголів'я ВРХ продемонструвала затухання, для відновлення кількості тварин на рівні початку 2000-х рр., знадобилось би декілька десятків років. При формуванні такої думки фахівці спирались на дані про кліматичні зрушення та існуючу структуру агропромислового виробництва та зауважували про неможливість повернутись до вказаних показників у коротко- та середньостроковій перспективі, адже за останні 20 років результатом господарювання в аграрному секторі економіки стала, зокрема, втрата суттєвого ресурсу генетичного різноманіття в галузі скотарства [1].

Говорячи про обсяги виробництва молочної сировини, можна відзначити їх скорочення. За останні 22 роки її обсяг зменшився на 31,2 % та становив у 2022 р. 8713,9 тис.т. Найбільше скорочення обсягів виробництва відмічене в господарствах населення – на 31,9 % до рівня 5946,2 тис.т.; на 24,6 % скоротився обсяг виробництва в промислових підприємствах та становив 2767,7 тис.т. Зростання обсягів виробництва відбулось в фермерських господарствах – в 3,6 разів, що зумовлене, зокрема, й зростанням поголів'я в цій категорії господарств [2].

Однак, на сьогодні фермерство розвивається переважно за рахунок рослинництва, адже поголів'я молочних корів в них складало на 2022 р. 46,7 тис. гол, що становить лише 3 % від загального їх поголів'я в країні. Такі дані підтверджують думку про низьку ефективність молочного скотарства в підприємствах малих розмірів, за яких останні не можуть дозволити собі налагодити високотехнологічне виробництво молочної сировини. Це підтверджується суттєвим відставанням темпів зростання продуктивності молочних корів в господарствах населення у порівнянні з аналогічним показником в підприємствах промислового типу (рис.1).

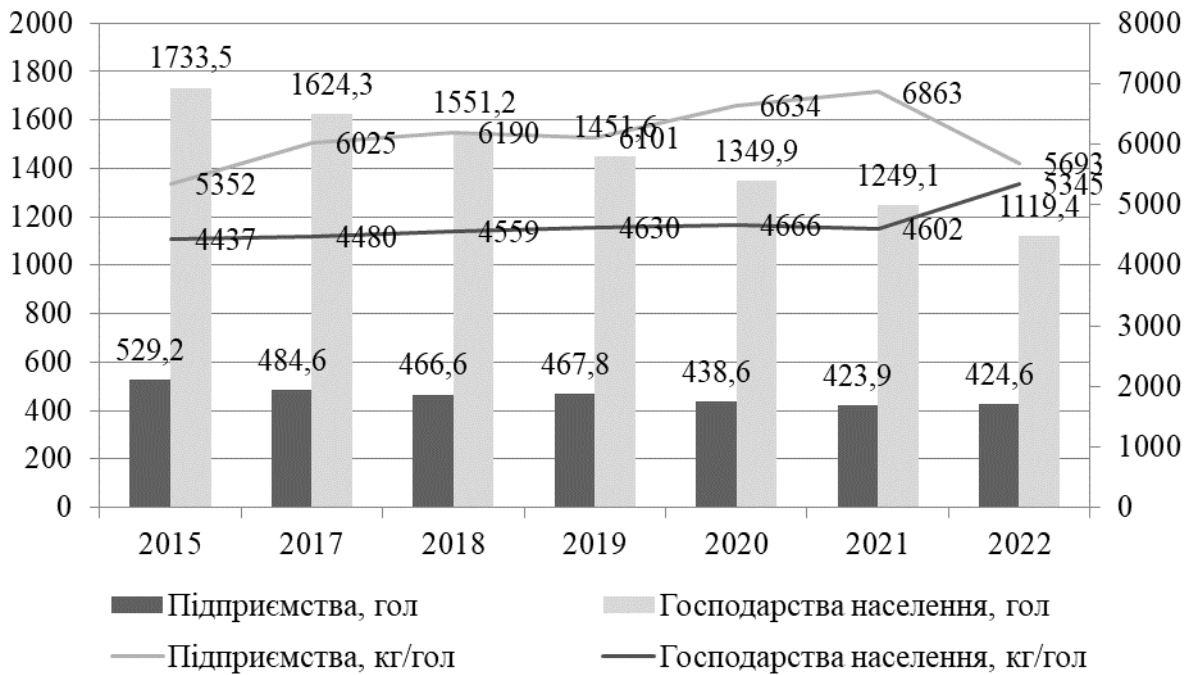

Рис. 1. Динаміка поголів'я та продуктивності молочних корів в підприємствах України різних розмірів у 2015 – 2022 рр. (Джерело: побудовано на основі даних [2])

В Україні поряд із згортанням молочного скотарства відбуваються процеси поглиблення концентрації молочних ферм. Утримання більшого поголів'я молочного стада є економічно доцільнішим, адже дозволяє забезпечити більш високий технологічний рівень виробництва, що сприяє як збільшенню продуктивності тварин, так і отриманню більш якісної молочної сировини. Лише за період 2019 – 2022 рр. чисельність підприємств, що утримували корів скоротилась на 24 % і становила у 2022 р 1440. При цьому найбільш швидкі темпи скорочення чисельності стосувались підприємств малих розмірів (до 50 гол.) – на 35,5 %, в той час, коли кількість підприємств, що утримували більше 1000 гол., навпаки, зростала і становила у 2022 р. 74 (рис.2).

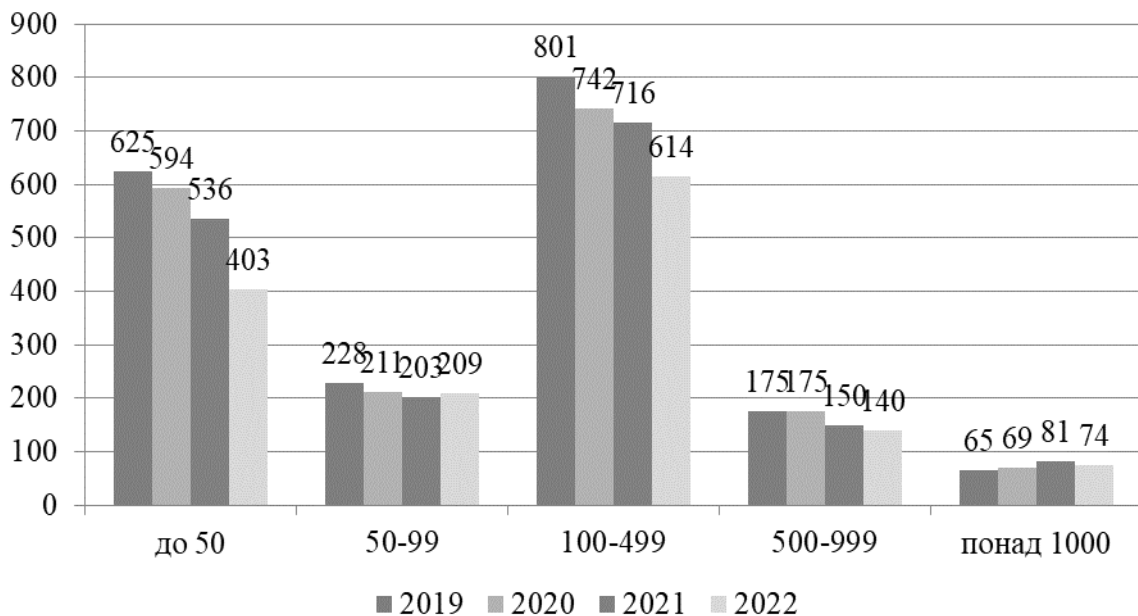

Рис. 2. Групування підприємств за кількістю корів, од. (Джерело: побудовано на основі даних [2])

Однак, саме малі та середні сільськогосподарські підприємства виявились найбільш результативними в 2022 – 2023 рр. – в період повномасштабних воєнних дій. В умовах порушеної логістики самі ці підприємства забезпечували продовольчу безпеку населення країни. Цей факт свідчить на користь

необхідності реалізації програм державної підтримки малих підприємств тваринницької галузі. Варто зазначити, що у 2018 р. почали реалізовуватись програми державної підтримки фермерських господарств, результатом чого і стало зростання поголів'я в них.

Важливим показником, що визначає конкурентоспроможність підприємств-молоковиробників, є якість продукції. Поряд зі збільшенням продуктивності корів технологічна оснащеність дозволяє таким підприємствам забезпечувати й відповідний рівень якості молока. Як зазначають аналітики, в Україні попри воєнні дії відмічається зростання якісних показників молочної сировини. У 2022 р. частка молока екстра гатунку у загальній структурі переробки збільшилась до 40,9 %, що на 8,8 % більше, ніж у 2021 р. Майже не змінилась частка молока вищого гатунку в структурі переробки та становила у 2022 р. 28,8%. Також відмічається поступове скорочення частки молока першого гатунку – до 27% (-8%), та другого гатунку – до 3,3(- 1%) [2].

При аналізі надходжень молочної сировини, закупленої переробними підприємствами, можна відзначити, що її загальний обсяг зменшився на 36 % - передусім за рахунок сировини, переданої на давальницьких засадах та деякого збільшення виробництва власного молока. При цьому можна побачити, що кількість молочної сировини, купленої у промислових молоко виробників зросла на 13 %, в той час, коли закупівлі у господарств населення скоротились на 78,2 %, що вкотре свідчить про низьку якість молочної сировини, що виробляється в низькотехнологічними дрібними підприємствами (табл. 1) [3].

Таблиця 1

Надходження молока на підприємства, що займалися його переробкою у 2010 – 2021 рр, тис. т

Куплено молока	Роки						2021 р. у % до 2010 р.
	2010	2015	2018	2019	2020	2021	
усього	4737,2	4089,8	3808,5	3461,5	3289,1	3031,9	64,0
в т.ч. у підприємств	2193,0	2743,7	2719,9	2610,4	2556,0	2477,9	113,0
господарств населення	2544,2	1346,1	1088,6	851,1	733,1	554,0	21,8

На сьогодні вітчизняні переробні підприємства, на жаль, частково втратили як зовнішні, так і внутрішні ринки збуту молокопродукції. Більша частина з них працюють не на повну потужність. Однак, головними проблемами наразі є не дефіцит молочної сировини, а сезонність її виробництва та низька якість. У літній період молока споживається менше, а виробляється найбільше, взимку – навпаки.

З метою підвищення показників ефективності аграрних підприємств молочного напрямку до параметрів, які б гарантували конкурентоспроможність молочної сировини, та забезпечення ефективного стабільного розвитку вітчизняної галузі молочного скотарства необхідно створити умови для прискореного нарощування обсягів виробництва молока у господарствах держави на основі інтенсифікації, доведення продуктивності дійних корів до рівня передових господарств, підвищення окупності ресурсів, що формують собівартість виробництва молока.

Окрім того, перспективі виходу на європейські ринки вимагають формування високотоварних партій молочної продукції, що визначає необхідність розвитку висококонцентрованого молочного скотарства. Останнє ж має базуватись на використанні інноваційних технологій та забезпеченні європейських стандартів якості молочної сировини та потребує значних інвестицій. Важливе значення надається побудові різного роду інтегрованих структур.

Стратегічним завданням аграрного виробництва в Україні є досягнення високої продуктивності тварин і конкурентоспроможності молочного скотарства шляхом створення та розвитку великих інвестиційно привабливих підприємств промислового типу, зокрема і на основі кооперації. Об'єднання дрібнотоварних виробників в кооперативні структури дозволить вирішити проблеми підвищення ефективності виробництва та якості продукції, а також зайнятості сільського населення та соціального розвитку сільських територій.

Законом України «Про сільськогосподарську кооперацію» [4] визначено особливості створення та функціонування сільськогосподарських кооперативів, в т. ч. обслуговуючих, як однієї з форм провадження спільної діяльності а аграрній сфері. Сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи створюються з метою надання послуг сільськогосподарським малотоварним виробникам (переважно господарствам населення та фермерським господарствам), що має сприяти забезпеченню підвищення ефективності функціонування останніх та зростанню прибутковості їх власного виробництва. Безумовно, управління такого роду кооперативним утворенням вимагає від керівництва спеціальних знань щодо формування відповідної матеріально-технічної бази та уміння оперувати значними товарними партіями. Реалізація цих аспектів обумовлюється проблемами, пов'язаними із залученням позичкових коштів, налагодженням безперебійних поставок засобів виробництва на тлі існуючого диспаритету цін на продукцію сільського господарства та промисловості тощо [5].

Державна регуляторна політика в сфері сільськогосподарського виробництва спрямована на створення умов для створення та розвитку фермерства та кооперації, в межах яких дрібні сільські господарі

отримують можливості для технічного переоснащення, про підкріплюється досвідом дрібного господарювання в країнах Європи та США. Використовуючи кооперацію, європейські фермери мають змогу придбати у спільне користування на більш вигідних кредитних умовах техніки та устаткування, необхідних для налагодження високотехнологічного виробництва та переробки молока, а також розширення системи збуту виробленої продукції та [3, 6].

Активна державна підтримка кооперації у період 2000-2006 рр. сприяла формуванню тенденції стрімкого зростання кількості сільськогосподарських кооперативів, а її згортання – до зменшення. За період 2013 – 2022 рр. кількість сільськогосподарських виробничих кооперативів зменшилась на 18,2 % у 2022 р., в той час, коли кількість обслуговуючих кооперативів, навпаки, збільшилась – 34,5 % (рис. 3).

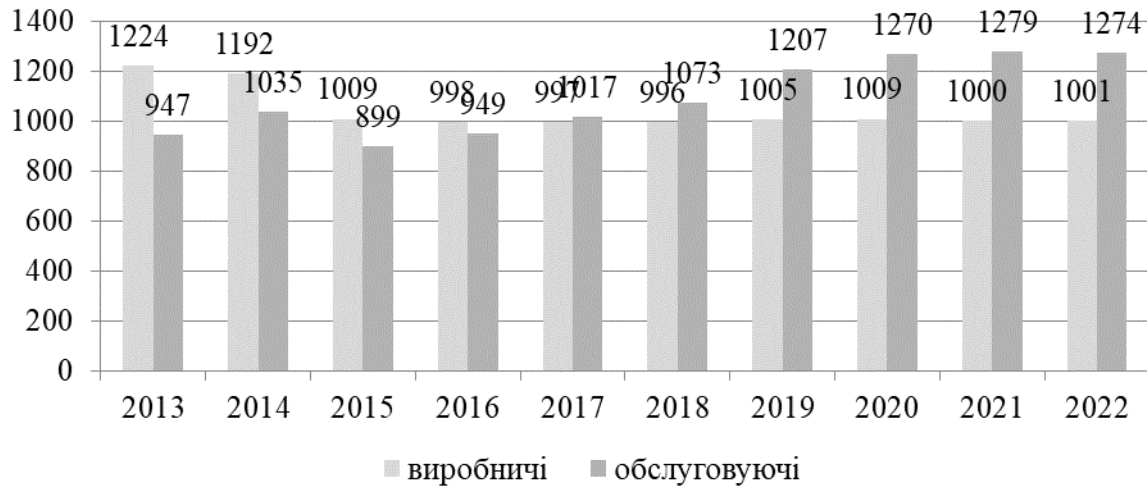

Рис. 3. Динаміка кількості сільськогосподарських кооперативів в Україні у 2013-2022 рр. (станом на 1 січня).

(Джерело: побудовано на основі даних [2]).

Така тенденція обумовлена численними перевагами від реалізації моделі господарської діяльності в агропромисловій сфері, побудованої на кооперативних принципах, зокрема більш простим інструментом в управлінні земельним банком [7].

Із діючих сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів найбільш поширеними були молочні (23 %), з обробітку землі та збирання врожаю (22 %), плодоовочеві (13 %), м'ясні (9 %), зернові (7 %) та ін. [9, с. 94].

Специфікою молочної кооперації є можливість забезпечити учасникам кооперативного об'єднання, з одного боку, економію за рахунок ефекту масштабу, а з іншого – їх самостійність як окремих виробничих одиниць, здатних повноцінно реалізовувати всі управлінські функції.

Учасниками кооперативних об'єднань також можуть стати переробні підприємства як на засадах членства, так і партнерства. Сезонний характер виробництва у молочному скотарстві визначає надходження нерівномірних обсягів молочної сировини на молокопереробні підприємства [8, 10]. Переробники, зазвичай, мають більше обігових коштів та спроможні авансувати в закупівлю учасниками кооперативу пально-мастильних матеріалів та кормів у рахунок майбутньої молочної сировини, а також відкривати пункти її прийому і самостійно налагоджувати її транспортування. Їх співпраця з кооперативами дозволяє мати оперативні дані про постачальників сировини, обсяги її виробництва, відстежувати терміни її зберігання та своєчасно забезпечувати молоком і молочною продукцією споживачів.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі

Об'єднання дрібних виробників молочної сировини на засадах кооперації є дієвим інструментом, здатним забезпечити скорочення трансакційних втрат молока-сировини; ефективне сумісне використання ресурсної бази, формування сталих каналів збуту, налагодження жорсткого контролю за якістю молочної сировини і готової продукції, а отже, посилення конкурентних переваг учасників кооперативу, підвищення інвестиційної привабливості молочного скотарства тощо. Формування інтересу у дрібних фермерських та особистих селянських господарств до об'єднання в кооперативи вимагає, безумовно, потребує суттєвого державного регулювання, адже їх низька активність обумовлена негативним досвідом участі в колективних господарствах та високим ступенем ризиковості ведення бізнесу.

Література

1. Красноруцький О. О., Смігунова О. В., Чигринов Є. І. Стратегічні орієнтири управління розмірами та масштабами виробництва аграрних підприємств молочного напрямку. Науково-технічний бюлетень ІТ НААН. 2023. №129. С. 90 – 102. DOI 10.32900/2312-8402-2023-129-90-102.

2. Тваринництво 2022: статистичний збірник. URL : https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/05/zb_tv_2022.pdf
3. Аверчева Н.О. Підвищення якості молока як основа конкурентоспроможності продукції на Європейському ринку. Агросвіт. 2019. №22. С. 19-30.
4. Про сільськогосподарську кооперацію. Закон України № 819-IX від 21.07.2020. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text>
5. Гришина Н. В., Крамаренко І. С., Гришина Л. О., Потишняк О. М. Розвиток молочної промисловості в контексті формування кластерних об'єднань підприємств. Український журнал прикладної економіки та техніки. 2023. Том 8. № 3. С. 220 – 225. DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2023-3-32>
6. Гуторов А. О., Гуторова О. О. (2022). Теоретико-методологічні засади розвитку сільськогосподарської кооперації в розбудові аграрного устрою України. Проблеми економіки. № 3 (53), 2022. С. 27 – 34. <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2022-3-27-34>. https://web.archive.org/web/20221130165701id_/https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2022-3_0-pages-27_34.pdf
7. Куцик, П., Семів, С., Куцик, В., Полякова, Ю., & Шевчик, Б. (2023). Стан, проблеми та пріоритети розвитку аграрної кооперації в Україні в контексті викликів сучасності. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 1(48), 282–297. <https://doi.org/10.55643/fcaptp.1.48.2023.3956>
8. Онегіна В.М., Антощенкова В.В. Спільна аграрна політика та конкурентоспроможність сільського господарства ЄС. Європейські уроки аграрної політики для України : кол. монографія. Житомир : ЖНАУ, 2019. С. 152–163.
8. Malik, M. J., Shpykuliak, O. H., Mamchur, V. A. and other (2019). Rozvytok sil'skohospodars'koi kooperatsii ta intehratsijni protsesy v ahrarnomu sektori ekonomiky: monohrafiia / Natsional'nyj naukovyj tsentr «Instytut ahrarnoi ekonomiky», NNTs «IAE», Kyiv.
10. Безус Р.М., Буртак С.Г., Крючко Л.С., Дуброва Н.П. Передумови і перспективи організації та розвитку сільськогосподарських кооперативів другого і третього рівнів в Україні: приклад молочних обслуговуючих кооперативів. Економіка АПК. 2020. №11 С. 90 – 98.

References

1. Krasnorutskyy, O. O., Smigunova, O. V., Chhyrynov, E. I. (2023). *Strategic guidelines for managing the size and scale of production of agrarian enterprises in the dairy sector. Naukovo-tekhnichnyi biuleten IT NAAN*. no 129. pp. 90 – 102. Available at: DOI 10.32900/2312-8402-2023-129-90-102.
2. *Tvarynnystvo 2022: statystychnyi zbirnyk*. [Animal husbandry 2022: statistical collection]. (2023). Available at: https://www.ukrstat.gov.ua/druk/publicat/kat_u/2023/zb/05/zb_tv_2022.pdf
3. Avercheva, N.O. (2019). *Improving the quality of milk as the basis of competitiveness of products on the European market*. Ahrosvit. no. 22. pp. 19-30.
4. *Pro sil'skohospodarsku kooperatsiiu. Zakon Ukrainy*. (2020). [About agricultural cooperation. Law of Ukraine]. No. 819-IX dated July 21, 2020. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-20#Text>
5. Hryshyna, N. V., Kramarenko, I. S., Hryshyna, L. O., Potyshniak, O. M. (2023). *Development of the dairy industry in the context of the formation of cluster associations of enterprises. Ukrain's'kyj zhurnal prykladnoi ekonomiky ta tekhniky*. vol. 8. no. 3. pp. 220 – 225. Available at: DOI: <https://doi.org/10.36887/2415-8453-2023-3-32>
6. Hutorov, A. O., Hutorova, O. O. (2022). Theoretical and methodological foundations of the development of agricultural cooperation in the development of the agrarian system of Ukraine. *Problemy ekonomiky*. no 3 (53). pp. 27 – 34. Available at: <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2022-3-27-34>.
7. Kutsyk, P., Semiv, S., Kutsyk, V., Poliakova, Yu., & Shevchyk, B. (2023). Stan, problemy ta priorytety rozvytku ahrarnoi kooperatsii v Ukraini v konteksti vyklykiv suchasnosti. *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice*, 1(48), 282–297. Available at: <https://doi.org/10.55643/fcaptp.1.48.2023.3956>
8. Onehina, V.M., Antoschenkova, V.V. (2019). Spil'na ahrarna polityka ta konkurentospromozhnist' sil's'koho hospodarstva YeS. Yevropejs'ki uryky ahrarnoi polityky dlia Ukrainy. [Common agricultural policy and competitiveness of EU agriculture. European lessons of agrarian policy for Ukraine]. Zhytomyr : ZhNAU, pp. 152–163.
8. Malik, M. J., Shpykuliak, O. H., Mamchur, V. A. and other (2019). Rozvytok sil'skohospodars'koi kooperatsii ta intehratsijni protsesy v ahrarnomu sektori ekonomiky. [Rozvytok sil'skohospodars'koi kooperatsii ta intehratsijni protsesy v ahrarnomu sektori ekonomiky]. Natsional'nyj naukovyj tsentr «Instytut ahrarnoi ekonomiky», NNTs «IAE», Kyiv.
10. Bezus, R.M., Burtak, S.H., Kriuchko, L.S., Dubrova, N.P. (2020). *Prerequisites and prospects for the organization and development of agricultural cooperatives of the second and third levels in Ukraine: the example of dairy service cooperatives. Ekonomika APK*. no. 11. pp. 90 – 98.